

Vakıflar Dergisi

Yıl: Haziran 2020 • Sayı: 53

VAKIFLAR DERGİSİ

Yıl: Haziran 2020 - Sayı:53 - Hakemli Dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

TÜBİTAK ULAKBİM
Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT) tarafından taranmaktadır.

Sertifika No: 16651

ISSN: 1011-7474

e-ISSN: 2564-6796

Sahibi

Vakıflar Genel Müdürlüğü Adına
Burhan ERSOY

Yayın Koordinatörü

Rifat TÜRKER

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Mevlüt ÇAM

Yayın Yönetmeni

Mehmet KURTOĞLU

Editörler

Hüseyin ÇINAR, Fatih MÜDERRİSOĞLU

İngilizce Editörü

Miyase KOYUNCU KAYA

Tashih

Hasan DEMİRTAŞ

Dergi Sekreteryası

Hasan DEMİRTAŞ

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Mehmet BULUT İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof.Dr. Yılmaz KURT Ankara Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Mehmet ÖZ Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Ali YILMAZ Uşak Üniversitesi
Doç.Dr. Miyase KOYUNCU KAYA Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih MÜDERRİSOĞLU Hacettepe Üniversitesi
Dr. Murat YILMAZ Ahmet Yesevi Üniversitesi

Yayın Danışma Kurulu

Prof. Dr. Mahmut AK İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Enver ÇAKAR Fırat Üniversitesi
Prof.Dr. Abide DOĞAN Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DAVID Macar Bilimler Akademisi
Prof. Dr. Abdullah EKİNCİ Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Özer ERGENÇ Bilkent Üniversitesi
Prof.Dr. Suraiya FAROQHI İbn Haldun Üniversitesi
Prof.Dr. Zekeriya KURŞUN Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof. Dr. Mahmut KAYA İstanbul Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Yunus KOÇ Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. İlber ORTAYLI MEF Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsrev SUBAŞI Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
Prof.Dr. Eugenia KERMELİ ÜNAL Hacettepe Üniversitesi
Prof.Dr. Aysel TÜKEL YAVUZ Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Emekli)
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ Hacettepe Üniversitesi (Emekli)
Prof. Dr. Musa YILDIZ Ahmet Yesevi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Vefa ÇOBANOĞLU İstanbul Üniversitesi
Dr. Rhoads MURPHEY Birmingham Üniversitesi (Emekli)
Evanjeila BALTA Ulusal Yunan Araştırma Vakfı / Yunanistan
Mehmet Çetin Araştırmacı

Yayın ve Danışma Kurullarındaki isimler unvan ve soyadına göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Dergimize gönderilen yazılar, önce yayın kurulunca incelenir ve uygun bulunanlar, değerlendirilmek üzere alanında çalışması ile tanınmış iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Dergide çıkan yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir. Yayınlanan yazı, belge ve fotoğrafların her türlü hukuki sorumluluğu yazarına aittir.

Yazışma Adresi:

T.C.
Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı
Vakıflar Dergisi Atatürk Bulvarı. No: 10 06050 Ulus / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 5096000 - Faks: (0312) 324 47 22
e-posta: vakiflardergisi@vgm.gov.tr - web: www.vgm.gov.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENT

Yahya Paşa'nın Üsküp'teki Vakıfları	9
Waqfs of Yahya Pasha in Skopje	
Mehmet İnbası	
Mülkiyet Bakımından Silistre Sancağı'nda Değirmenler (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)	29
The Mills in Silistre Sanjak in terms of Ownership (XVI. and XVII. Centuries)	
Ahmet Köç	
1576 Numaralı Defter Örneğinde Ruûs Defterlerinin Vakıf Atamaları Açısından Önemi	47
The Importance of Ruûs Books for Waqf Assignment; The Case of Book Number 1576	
Ülkü Yancı	
1766 Tarihli Bir Hamam Defterine Göre İstanbul Vakıf Hamamları	67
Istanbul Waqf Hammams According to a Hammam Survey Dated 1766	
Ahmet Yaşar	
Hurufat Defterlerine Göre Vakıf Kurumlarında Yaşanan Sıkıntılar: Adıyaman Vakıfları Örneği	101
Troubles in Waqf Institutions According to the Hurufat Registers: The Case of Adıyaman Wagfs	
Muhammet Nuri Tunç	
Hurufat Defterlerine Göre 17. ve 18. Yüzyıllarda Gercanis'de (Refahiye) Bulunan Vakıf Eserler	115
The Waqf Monuments in Gercanis (Refahiye) in the 17th and 18th Centuries According to the Hurufat Registers	
Funda Naldan	
Tanzimat Sonrasında Siverek'teki Vakıflar Ve Mahkemelere Yansıyan Problemleri	133
Waqfs in Siverek After The Tanzimat and Their Problems Reflected in The Courts	
Ekrem Akman	
19. Yüzyılda Karamanoğlu Mehmet Bey Camii ve Vakfı	147
The Karamanoğlu Mehmet Bey Mosque and Waqf in 19th Century	
Sefa Alp - Selahattin Satılmış	
Amasya Bayezit İl Halk Kütüphanesi'ndeki Mecmû'a-i Ed'îye Ve Tasvirleri	163
Majmu'a Al-Ad'îya and Its Illustrations in Amasya Bayezit Province Public Library	
Hayrunnisa Turan - Zeynep Er	
Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelenmesi Ve Koruma Önerileri	181
Documentation of Gaziantep Traditional Baths and Protection Recommendations	
Emine Ekinci Dağtekin	
İstanbul'da Kentsel Hafızanın Devamlılığı: Pantokrator Manastırı İle Süleymaniye Külliyesi'nin Karşılaştırılması	199
Continuity of Urban Memory in Istanbul: Comparison of Pantocrator Monastery and Suleymaniye Complex	
İlknur Türkoğlu	
Hak Temelli Yaklaşım Bağlamında Vakıfların Sosyal Yardımları: Ankara ve İstanbul Örnekleri	221
Social Assistances of Wagfs in the Context of Right-Based Approach: The Cases of Ankara and İstanbul	
Hicran Atatanır	
Tarihçe-i Ayasofya	247
History of the Hagia Sophia	
Mevlüt Çam - Beyhan Hacıömeroğlu	
Kitabiyât	265
Book Review	
Hasan Demirtaş, Hacı Bektaş Velî Dergâhı Ziyaretçi Defteri (1921- 1925)	266
Yılmaz Kurt	

Gaziantep Geleneksel Hamamlarının Belgelemesi Ve Koruma Önerileri*

Emine Ekinci Dağtekin**

Öz

Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, verimli toprakları, stratejik konumu ve topoğrafyasının uygunluğu nedeniyle tarih boyunca her medeniyetin sahip olmak ve yerleşmek istediği bir bölgedir. Bölgede günümüze ulaşan tarihi ve kültürel değerlerin birbirini takip eden uygarlıkların bir önceki dönemden edindiği kültürel değer ve birikimleri, diğer kültürlerle etkileşim içine girerek, onları geliştirerek, yenilerini ekleyerek geleceğe aktarmada bir süreklilik oluşturur. Bölge kentlerinden olan Gaziantep tarihte uzun ve süreklilik arz eden bir biçimde pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bir yerleşim merkezidir. Kent binlerce yıllık doğal, tarihsel ve arkeolojik alanlar ile iç içe yer almaktadır. Antep'de günümüze ulaşan hamamlar kentin mimari ve kültür birikimini taşıyan yapılardır. Bu çalışmada, yıkanma mekanının konut içine dahil olması ile işlevlerini büyük oranda kaybeden geleneksel Antep hamamlarının mimari ve kültürel bellekte korunması ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasının amacıyla yapılan belgeleme çalışması paylaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Antep, Geleneksel Hamam, Koruma, Belgeleme.

Documentation of Gaziantep Traditional Baths and Protection Recommendations

Abstract

Southeastern Anatolia Region, which connects Anatolia to Mesopotamia, is a region that every civilization wanted to have and settle throughout history due to its fertile lands, strategic location and topography. The cultural values and accumulation of the historical and cultural values that have survived in the region from the previous period of the civilizations that follow each other create a continuity in interacting with other cultures, developing them and adding new ones to the future. Gaziantep, which is one of the regional cities, is a settlement center that has hosted many civilizations in a long and continuing history. The city is intertwined with thousands of years of natural, historical and archaeological sites. The baths that reach today in Antep are the structures that carry the architectural and cultural accumulation of the city.

In this study, the documentation study has been shared to protect the traditional Antep baths, which have lost their functions with the inclusion of the bathing room in the housing, in architectural and cultural memory and to ensure their sustainability.

Keywords: South-Eastern Anatolian Region, Antep, traditional bath, protection, documentation

* DOI: <https://doi.org/10.16971/vakiflar.620550>

Makalenin Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Makalenin Geliş Tarihi: Received Date.: Eylül 2019 / September 2019

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Mayıs 2020 / May 2020

Makale Rapor Durumu: Makale iki akademisyen hakemin inceleme raporları doğrultusunda yayınlanmıştır.

Article Report Status: The article was published as a result of the review reports of two academic referees.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, eminedagtekin@hotmail.com,

ORCID: www.orcid.org/0000-0002-6868-5267

Giriş

Antep, Suriye ve Mezopotamya'dan Fırat yolu ile Anadolu'ya geçen kervanların uğradıkları kentlerden biridir. Antep tarihi, 12 km kuzeyinde bulunan Dülük (Döliche) antik kenti ile kesişir. Kent, Hititler döneminde yapılan kalenin çevresinde zamanla oluşan Ermeni, Yahudi ve Müslüman halkın birlikte ürettiği çok sayıda anıt ve yerleşkeye sahiptir (Özdeğer, 1988: 1, 2). Eski kent dokusu içinde bulunan hamamlar, 14-18 yy. arasında inşa edilen, kentte yaşayan halkın mimari ve kültürel yapısını yansıtan yapılarıdır.

Anadolu hamam geleneğinin kökeni, saray ve yerleşimlerde özel yıkanma odaları su ve kanalizasyon teknolojisi görüldüğü M.Ö. 2000 yıllarına uzanır (Naumann, 1971: 190-203). Yıkanmayı günlük hayatın bir parçası durumuna getiren Yunanlılar'ın, deniz ve dere kıyılarında yüzme sporu için özel tesisleri, temizlik içinde özel halk hamamları vardı (Aru, 1949: 4-12). Roma çağında ise özel olarak ısıtılan, sıcak sulu, halka açık hamam mimarisi ortaya çıkmıştır. Roma'da, hamamlar sadece yıkanma yeri değil çeşitli müsabakaların yapıldığı, yapı parçası olarak tasarlanmıştır (Ülgen, 1950: 174-178). Bizans şehir geleneğinde görülen hamam-ev-kilise üçlüsü, Osmanlı'da ev-cami-hamam mahalleye dönüşür. Hamamlar, bozahane, meyhane, kahvehane gibi toplanma mekânlarıdır (Topçu ve Bilsel, 2016: 59). Selçuklular ve Osmanlılar döneminde, hamamların bir kısmı ılıca ya da kaplıca denilen doğal sıcak sulu, bir kısmı ise suyu ısıtılan türden yapılmıştır. Kurna başında su dökülmek suretiyle, akan suyla temizlik yapılan hamamlar İslami dönemle inşa edilmiştir (Ünver, 1973: 91).

Anadolu hamam mimarisinde mekânlar işlevlerine ve vücudun ısıya karşı vereceği tepkiye bağlı düzenlenmiştir. Geleneksel hamam mimarisinde, yıkanmaya gelenler bir rüzgarlıktan (taşlık) geçtikten sonra soyunma (frigidarium) yerine gelir, burada soyunduktan sonra ana girişin karşısında bulunan bir kapıdan hamamın ikinci kısmı olan ılıkliğa (tepidarium) girilir, burada vücut sığağa alıştırıldıktan sonra yıkanma yeri olan sıcaklığa (kaldarium) geçer (Arseven, 1947: 680; Ünver, 1973: 88). Hamamlar tek veya birbirine bitişik ortak su deposu ve külhana sahip olacak şekilde biri erkeklere diğeri kadınlara hizmet etmek üzere bitişik olarak inşa edilen çifte hamamlardır (Arseven, 1956: 517; Aru, 1949: 31).

Hamamda dere, nehir gibi farklı kaynaklardan gelen su ısıtılmak üzere sıcaklık duvarına bitişik su deposuna aktarılır. Hamamın içinde suyun dağıtılması duvarların içine yerleştirilmiş, künk adı verilen pişmiş topraktan yapılmış borular ile sağlanmaktadır. Bakır kazanın yer aldığı su haznesi külhanda bulunan ocaktaki ateş ile ısıtılır. Isıtılmış su, pişmiş topraktan yapılan su boruları ile kurnalara iletilir. Külhan, hamamın ısıtma malzemesinin depolandığı ve ocağın bulunduğu yerdir. Külhandan bir kaç basamakla cehennemlik seviyesinde olan sivri veya yuvarlak kemerli niş içine yerleştirilen ocağa inilir. Ocaktan gelen alev ve dumanlar, sıcaklık ve ılıklik mekanlarının tuğla veya taş ile yükseltilen ve cehennemlik (hypocausten) adı verilen döşemenin altındaki kanallarla döşeme taşlarını ısıtılır. Cehennemlikte dolaşan duman duvarında ısınmasını sağlayan, tüteklik ya da tüfeklik adı verilen duman bacasından dışarı atılır (Arseven, 1947: 681; 1956: 524; Aru 1949: 38).

Hamamlarda aydınlatma soğuklukta fener ve tepe pencereleri ile sağlanır. Fonksiyonları gereği dışa kapalı yapılan hamamlarda az sayıda örnekte soğukluk bölümünde dışarı görünecek şekilde pencerele-re de rastlanmaktadır. Ilıklık ve sıcaklıkta ise kubbe ve tonozlarda dairesel veya çokgen şeklinde filgözü denilen, dıştan cam fanuslarla kapatılan ışık gözleri yer alır (Önge, 1978: 130-131; Aru, 1949: 35). Gece çalışan hamamların duvarlarında kandil ya da fener bırakmak için nişler yapılmıştır.

A. Gaziantep Geleneksel Hamam Mimarisi

Antep tarihî kent alanı, Kale ve Uzun Çarşı denilen yol aksı üzerinde han, bedesten, dükkan, hamam ve

medreseler gibi ticarî, sosyal ve eğitim yapılarından oluşur. 18. yüzyılda ticarî hayatın gelişmesine bağlı olarak şehir, kaleden Halep yolu doğrutusunda, Şehreküstü'ye kadar uzanan yol üzerinde yapılan han, hamam ve ticarî mekanlarla donatılmıştır (Kuban, 2014: 134). Tarihçi Bedreddin el-Ayni, *Akdül Ceman Fi Tarihi Ehlizzaman* adlı eserinde, Antep'in; 9 cami, 120 mescit, 20 hamam, 15 medrese, kale ve zengin çarşıları ile "Küçük Buhara" veya "Küçük Şam" olarak anıldığından bahseder (Güzelhan, 1959: 28). 1869'da kent; 36 cami, 57 mescit, 21 medrese, 5 kilise, 4 tekke, 37 okul, 13 hamam, 6 çeşme, 36 kahve, 9 meyhaneye sahiptir (Kuban, 2014: 136).

Kentte, su kaynağının bol olması, ekonomik zenginlik, sosyal yaşamın yansıması ve yıkanma kültürünün varlığından kaynaklı olarak her mahallede bağımsız veya camiye gelir getirmesi amacıyla hamam yapılmıştır (Kutsal, 2018: 119). Arşiv taramalarında Antep'de, Hüseyin Paşa, Lala Mustafa Paşa, İki Kapılı, Eski, Dutlu Hamam, Kale, Şeyh Fethullah, Paşa, Keltaviye, Kadı, Nakıp, Naip (Naipoğlu), Keyvanbey, Mücellit, Pazar, Tabak, Sultan, Çukur, Piyale, Tuffahi, Atik, Bağat, Cedit, Gazali, Gülhanen, Kil, Mühledi, Sünbül ve Tışlaki (Debbağhane) Hamam'larının isimleri tespit edilmiştir (Çakır, 2015: 100-107).

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Antep hamamları ile ilgili bölümde hamamlardan şu şekilde bahsedilmektedir:

" ... Paşa Hamamı, suyu, havası, binası, hamam takımları, esvapları pâk beyaz dilber tellâklı aydınlık hamamdır. Sultan Hamamı, Naiboğlu Hamamı kale dibindedir. Tabak Hamamı, Pazarcık Hamamı, Şeyh Hamamı, merdivenle inilir Çukur Hamam, Hengâme Hamamı, Pazar Hamamı, Mücellid Hamamı, Keyvan Bey Hamamı, Piyale Paşa Hamamı, yakınında Tüffâhiye Hamamı, Beşbaşar Hamamı ve Kale Hamamı kâh işler ve kâh kapalıdır. Ayrıca şehirde 300'den fazla özel hane hamamı vardır" (Kahraman, 2011: 380; Gemici, 2014: 216).

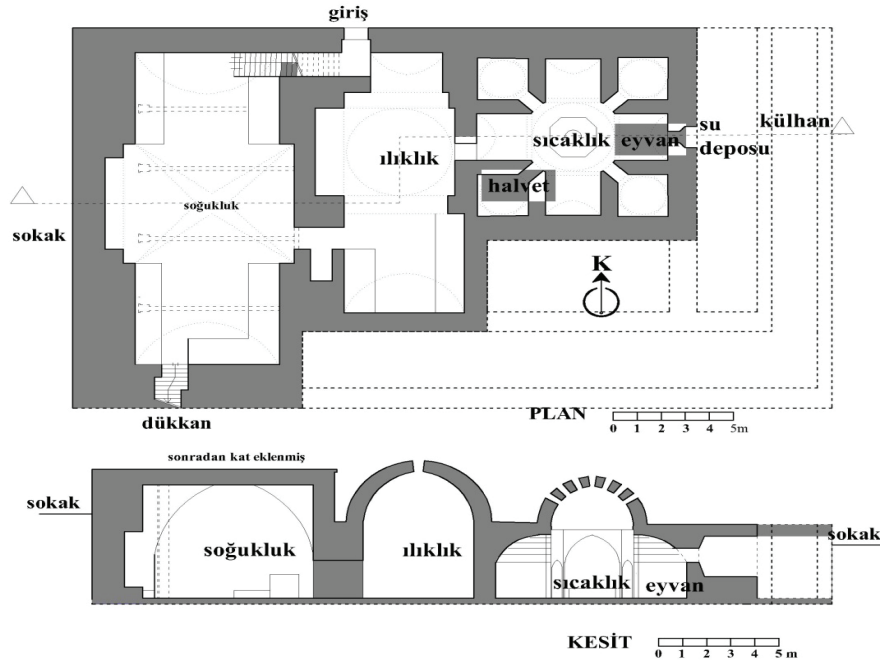
Farklı milletlerden insanların birlikte yaşadığı kentte, 15 Mart 1749 (25 Rebiyülevvel 1162) tarihli bir buyruktan da hamamlarda, Müslüman kadınlarla, gayr-i müslim kadınların birlikte yıkanmalarına izin verildiği belirtilmiştir. Ancak Pazar günleri Hüseyin Paşa, Beşbaşar, Keyvan, Piyale Paşa, Tüffah ve Tutlu hamamlarının Müslüman kadınlar tarafından kullanımı yasaklanmıştır (Yılmazçelik, 1998: 116-117).

B. Antep'de Günümüze Ulaşan Hamamlar

Antep'te tespit edilen geleneksel hamamların belgelendiği bu çalışmada, alanda yapılan incelemeler esas alınarak, Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü arşivi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), il yıllıkları, tarih kitapları, internet siteleri ile bilimsel bildirilerden yararlanılmıştır. Yerinde yapılan ölçümlerle tespit edilen, Keyvan Bey, İki Kapılı, Şeyh Fethullah, Paşa, Tabak ve Naip Hamam'larının rölovesi alındı. Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü arşivinde (Arşiv 2005) bulunan Eski Hamam ve Hüseyin Paşa Hamam'ları ile ilgili çalışmalar incelenerek güncel durumlarına göre düzenlendi. Ayrıca, tüm hamamlar fotoğraflanarak mevcut durumları belgelenmiştir.

1. Eski Hamam (Hamam-ı Atik)

Cevizlice Mahallesi, Küçük Pazar Sokak'ta yer alır. 1557 tarihli Ayıntab Vakıf Defteri'nde adı "Hamam-ı Atik" olarak geçer. Pazarcık Hamamı olarak da anılmaktadır (Özdeğer, 1988: 142; Çam, 2006: 374). Kentin tek çifte hamamıdır. Hamamın ¾'üne yakın kısmı sokak kodunun altındadır. Batıdaki erkekler bölümüne çarşı tarafından, doğudaki kadınlar kısmına ise ara sokaktan girilir (Altın, 2015: 890). Yapının sadece kadınlar bölümüne girilerek tespit yapılmıştır.

Şekil 1. Eski Hamam plan, kesit

Hamama, kuzeyden 16 basamaklı bir giriş koridoru ile girilir. Hamam kare merkezli karşılıklı iki eyvanlı soğukluk, doğusunda aynı tip planlı ılıkık, dört eyvan ve köşelerde dört halvetli haçvari planlı sıcaklık tiplerine sahip mekanlardan oluşur (Şekil 1). Soğukluk mekanında eklenen kolon ve kirişler ile üst katta ilave edilen konut taşınmaktadır. Uzun süre kapalı olan hamamda nemden dolayı küf ve mantar oluşmuş (Resim 1, 2).

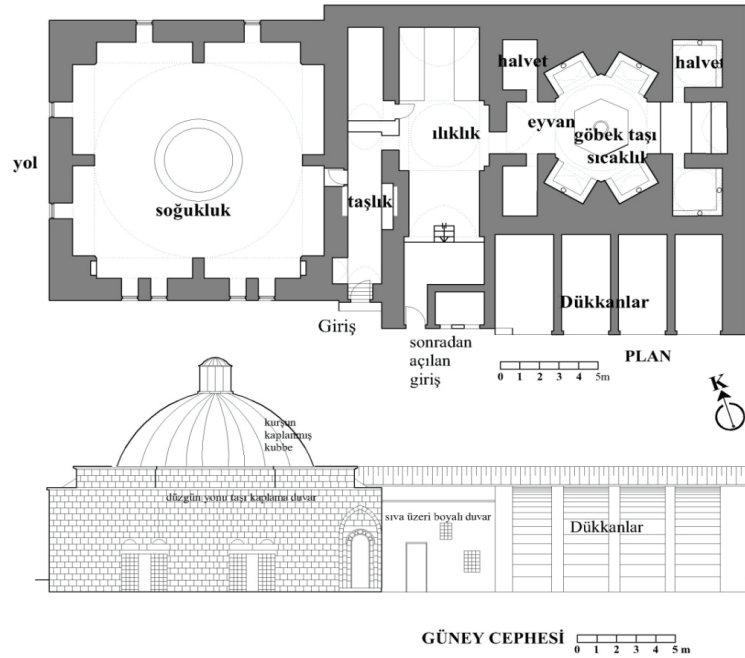
Resim 1. Gaziantep Eski Hamamı giriş kapısı

Resim 2. Sıcaklık mekanı

2. Keyvan Bey Hamamı

Alaybey Camisi'nin batısında yer almaktadır. H. 990 (M.1582) tarihli vakfiyesine göre hamam, Abdüssamed oğlu Keyvan Bey tarafından yaptırılmıştır (VGMA, Defter No: 582, Sayfa No: 62, Sıra No: 36). Doğu-batı yönünde yerleştirilen hamamın girişi soğukluk ve ılıklik arasında yer alan taşlık mekanından girilir. Hamamın sivri kemer içerisine yerleştirilen özgün giriş kapısının açıldığı taşlık, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülüdür. Kare planlı soğuklukta ortada dairesel bir havuz ve sokağa bakan sekiz adet pencere yer alır. Hamamın taşlık ve soğukluk kısmı kafeterya, ılıklik bölümü elbise vb. satış yeri, sıcaklık bölümü ise depo olarak kullanılmaktadır. Soğukluk olarak kullanılan ılıklik kare merkezli karşılıklı iki eyvandan oluşur. Kuzey yönde bulunan eyvana sokaktan açılan bir kapı ile girilmektedir. Sıcaklık altı eyvan dört halvet hücreli yıldız planlıdır. Sıcaklık merkezi mekanın ortasında altıgen planlı göbekaşı ve üzerinde 0.30 m yükseklikte yekpare taştan yapılmış, dilimli bir soğuk su havuzu bulunmaktadır (Şekil 2, Resim 3, 4). Kesme taş ile yapılan hamamın soğukluk, ılıklik orta mekanı, sıcaklık ve halvetlerinde kubbe, diğer mekanlar tonoz örtülüdür.

Şekil 2. Keyvan Bey Hamamı planı ve cephesi

Resim 3. Keyvan Bey Hamamı soğukluk kubbesi

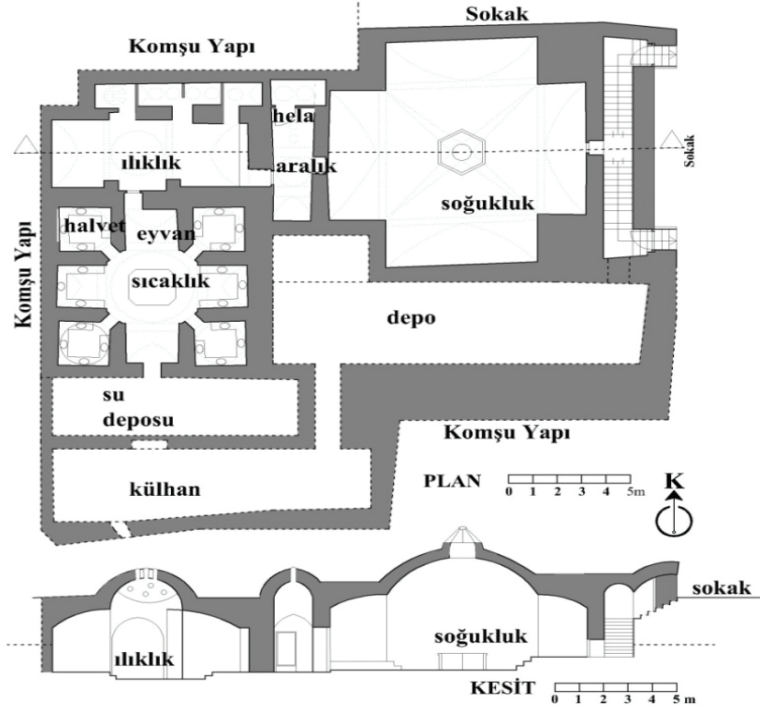

Resim 4. Soğukluk mekanı

3. İki Kapılı (Beşaşer) Hamamı

Eyüboğlu Mahallesi Hamam Sokak'ta bulunur. Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde "Beşaşer" Hamamı" olarak geçer (Kahraman, 2011:380). Kesin yapılış tarihi bilinmemekle beraber 1539 tarihli şer'iyye sicilinde hamamın adı geçmektedir (Karagöz, 2012: 310). Hamama giriş iki kapıdan sağlandığı için bu ismi almıştır. Hamamın yaklaşık 2/3'ü sokak seviyesinin altında olduğundan soğukluğa giriş kapısından itibaren merdivenle ulaşılır. Soğukluk, kare planlı orta alan ve çevresinde dört eyvanın bulunduğu plan tipindedir. Soğukluğun batısında yer alan aralığın kuzeyinde helalar yer alır. İlliklik birbiri ardına sıralı üç mekan ile bunlara paralel dikdörtgen bir mekandan oluşmaktadır (Şekil 3, Resim 5, 6).

Şekil 3. İki Kapılı (Beşaşer) Hamam plan kesit

Resim 5. İki Kapılı Hamam soğukluk

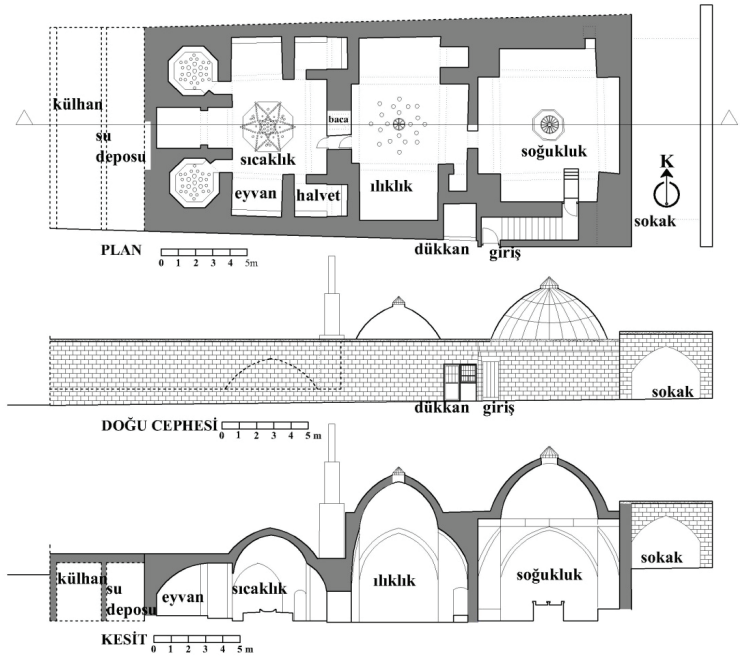

Resim 6. Sıcaklık eyvanı

İlliklikta batı eyvanında Yahudiler tarafından hamamda yıkandıktan sonra içine girip çıkılan "kulleteyn" denilen dikdörtgen havuz bulunmaktadır. Sıcaklık dört eyvan ve dört halvetten oluşan haçvari planlıdır. Dikdörtgen planlı su deposu ve külhan, mekansal bütünlük ve örtü bakımından fiziksel bozulmaya maruz kalmış. Soğukluk, ılıklik ve sıcaklık merkezi alanı ve halvetler kubbeye, diğer mekanlar tonozla örtülmüştür.

4. Şeyh Fethullah Hamamı

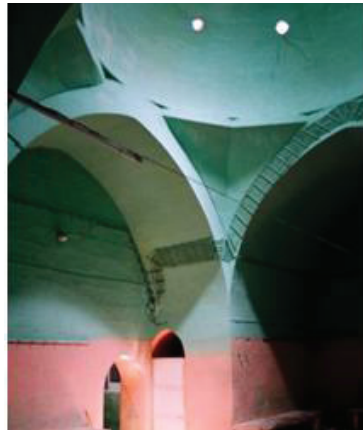
Şeyh Fethullah Hamamı, Kepenek Mahallesi'nde yer alır. Şeyh Fethullah Külliyesi'ne aittir. Külliye; cami, zaviye, kastel, hazire ve hamamdan oluşmaktadır (Şaşmaz, 2018: 99). Sokak seviyesinin altında olan hamama Kepenek Sokak'tan iki kollu bir merdivenle ulaşılır. Hamam kare merkezli bir orta alan ile çevresinde eyvanların yer aldığı soğukluk, soğukluğun güneyinde kare planlı bir merkezi alan ile karşılıklı duvarlarında iki eyvanın bulunduğu ılıklik, haçvari planlı sıcaklık, su deposu ve külhandan oluşur. Ilıklığın güneybatı köşesinde traşlık, kuzeybatı köşesinde ise hela yer alır. Sıcaklıkta yer alan halvetlerden ikisi sekizgen diğer ikisi ise dikdörtgen planlıdır. Hamamın bütün duvarları, kubbe ve giriş cephesi kesme taş ile yapılmıştır (Şekil 4, Resim 7-9). 1559 yılında yapılan hamam Ermeniler için de kutsal sayılan yapılardandır. Topkaraoğlu, "Ermeni'lerin Şeyh Fetullah'a "Sürp Ağa" diye hitap ettikleri, yılın belli zamanlarında hamama yıkanmaya gittikleri, hasta olanlara da bu hamamın suyundan göturdüklerinden" söz eder (Topkaraoğlu, 1985: 208). Günümüzde Cuma günleri hamamda mum yakma ve dilek dileme törenleri yapılmaktadır.

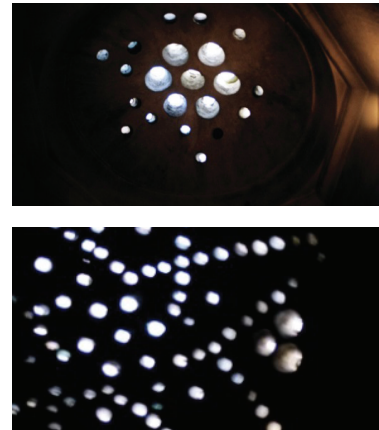
Şekil 4. Şih (Şeyh Fethullah) Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 7. Şeyh Hamamı Soğukluk

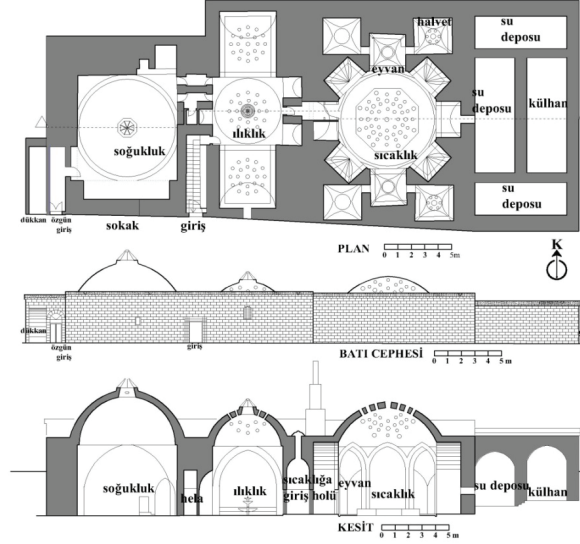
Resim 8. Sıcaklık

Resim 9. Filgözü (ışıklık)

5. Paşa (Lala Mustafa Paşa) Hamamı

Lala Mustafa Paşa Vakfı tarafından 1577 yaptırılan Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin içinde yer alır. Hana bitişik olarak inşa edilen hamamın iki girişi bulunmaktadır (Özkarıcı, 1998: 39, Çakır, 2015:104). Birinci girişi soyunmalık mekanının doğusundan Hışva Hanı'na bağlanan bir odadan diğeri ise Sadık Dayı Sokak'a açılan düz lentolu giriş kapısındanır. Hamam 1985 ve 1992 de onarılmıştır (Özkarıcı, 1998: 45). Mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama dokuz basamaklı betonarme merdivenle ılıklığa açılan kapı ile ulaşılmaktadır. Hamam sokak kodundan 3.30 m altında inşa edilmiştir. Soğukluk kare planlı, pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Günümüzde depo olarak kullanılmaktadır. Soğukluğun kuzeyinde üzeri beşik tonozla örtülü eyvan yer alır. Eyvanın batısında hamamın hanla bağlantısını sağlayan ve sonradan kapatılan kemerli kapı yer alır. Ilıklık, merkezi bir mekan ile karşılıklı iki tarafında eyvanların yer aldığı plan tipindedir. Ilıklıktan sıcaklığa geçişte aralık yer alır. Aralığın tonoz örtüsünde bulunan kare planlı baca biçimindeki havalandırma penceresi, sıcaklıktan gelen buharın ılıklığa geçişini engeller. Hela soğukluk ile ılıklik arasında yer alır. Sıcaklık sekizgen biçimde merkezi mekanın çevresinde yer alan sekiz eyvan ve doğu, batı yönündeki eyvanlardan geçilen dört halvetten oluşmaktadır (Şekil 5, Resim 10-12). Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından yapılan restorasyon sırasında kapatılan "Yahudi batağı/gulleytin/ kulleytin" adı verilen bir havuz ortaya çıkarılmıştır. Hamam müze olarak kullanılmaktadır.

Şekil 5. Paşa (Lala Mustafa Paşa) plan, cephe, kesit

Resim 10. Paşa Hamamı

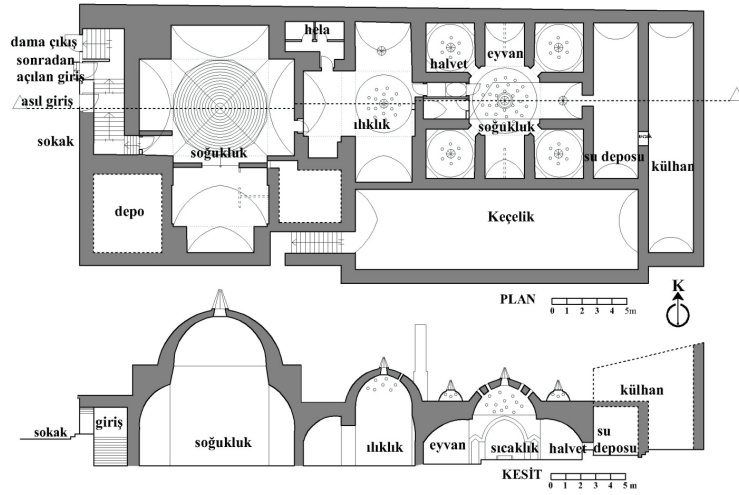

Resim 11. Sıcaklık

Resim 12. Filgöz (Işıklık)

Bostancı Mahallesi'nde Hacı Halil Camii'nin güneybatısında yer alır. Hamamın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Tabak Halil Külliyesi'ne bağlıdır. Evliya Çelebi Seyehatnamesi'nde hamamın adı dışında, her hangi bir bilgi vermemiştir (Kahraman, 2011: 380). Yapı yaklaşık 2.50 m sokak kodunun altındadır. Hamamın kuzeyinde Keçelik mekânı yer alır. Doğu-batı aksında yerleştirilen hamamda mekanlar aynı aks üzerinde düzenlenmiştir. Hamama batıdan üstü tonoz ile örtülü merdivenle girilir. Hamam kare merkezli bir orta alan ile çevresinde eyvanların olduğu soğukluk, soğukluğun doğusunda merkezi mekanın çevresinde üç eyvanlı T planlı ılıklik, dört eyvan ve dört halvetin bulunduğu haçvari planlı sıcaklik, dikdörtgen planlı su deposu ve külhanı ile günümüze ulaşmıştır (Şekil 6). Sıcaklığın doğu eyvanından başlayan ve batı eyvanının girişine kadar devam eden dikdörtgen göbektaşının üzerinde soğuk su havuzu yer alır. Zemin, duvar kaplamaları, havuz karo mozaik ve fayans kaplamayla yenilenmiştir (Resim 13-17). Hamam da Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolünde restorasyon çalışması yapılmaktadır. Anadolu'da eski bir tarihi olan keçecilik için hamamlarda özel mekanlar yapıldığı bilinmektedir (Önge 1995:27). Tabak Hamamı'nın sıcaklığına güneyden bitişik olan Keçelik mekânı dikdörtgen ve tek mekandan oluşmaktadır. Keçeciler, kabartılıp bir beze serdikleri koyun yünlerini (ham tabir edilen keçeleri) rulo şeklinde sarıp, ayaklarıyla veya kucakta dövmek suretiyle pişirir, dışarda kuruturlardı (Kürkçüoğlu 1993:57). Keçe yapımı sonrası keçeciler terlemiş ve yorulmuş olan vücutlarını yıkamak için hamama geçerler (Arseven 1956:527).

Şekil 6. Tabak Hamamı plan, kesit

Resim 13. Tabak Hamamı soğukluk

Resim 14. ılıklik

Resim 15. Üst örtü

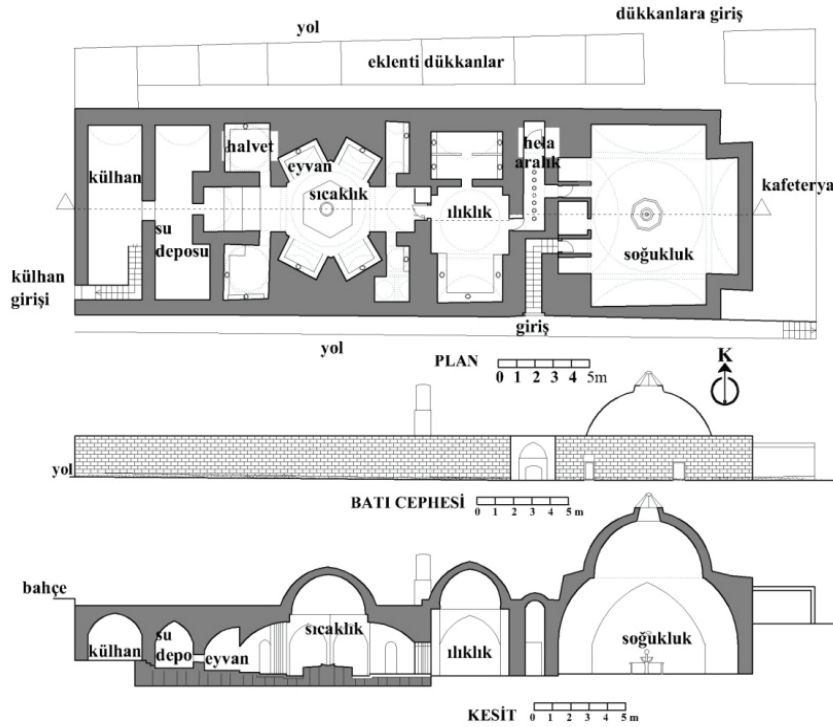
Resim 16. Sıcaklık kubbesi

Resim 17. Işıklık

6. Naip Hamamı

Naip Hamamı, Seferpaşa Mahallesi'nde kalenin kuzeyinde yer alır. Sokak seviyesinin altında inşa edilen hamamlardandır. Kaynaklarda yapının bir külliye hamamı olduğu ve 1648 - 1671 tarihlerinde var olduğu belirtilir (Çam, 2006: 399; Kahraman, 2011: 380). Bütün mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama, batı yönünde kemerli bir giriş kapısından iki kollu giriş merdiveni ile ulaşılır. Soğukluk, kare bir merkezi mekan ve çevresinde bulunan dört eyvanlı, ılıkılık ise merkezi orta mekan ve simetrik iki eyvanın yer aldığı plan tipindedir. Hela, soğukluk ile ılıkılık arasında bulunan aralıkta yer alır. Sıcaklık altıgen bir merkezi mekanın çevresinde yer alan altı eyvan ve dört halvetten oluşur. Ortasında yer alan altıgen göbektaşının üzerinde soğuk su musluğu olan süs havuzu bulunmaktadır (Şekil 7, Resim 18-21). Naip Hamamı'nın Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından yaptırılan restorasyon çalışmasında hamamın kuzey ve doğu yönüne ticari birimler eklenmiştir.

Şekil 7. Naip Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 18. Naib Hamamı girişi

Resim 19. Soğukluk

Resim 20. Göbekaşı

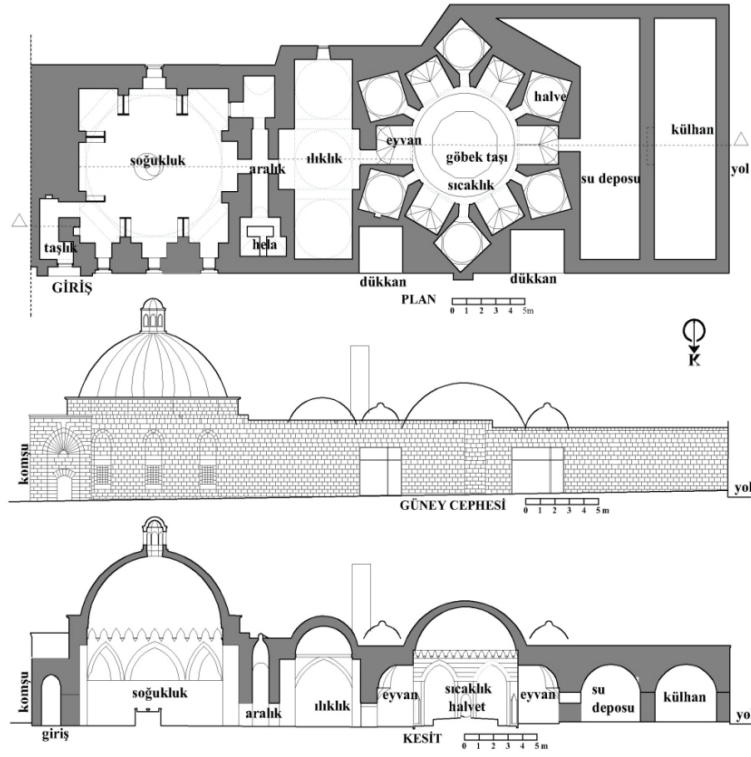

Resim 21. Kurna

8. Hüseyin Paşa (Çıkırıkçı, Tuğlu) Hamamı

İsmet Paşa Mahallesi'nde Hüseyin Paşa Camii'nin kuzeybatısında yer alır. Hamamın girişindeki kitabesine göre H.1140 (M.1727) yılında Antep hassa mimar vekili üstad Hacı Osman Ağa ve taşçı Mehmet oğlu Ali tarafından yapılmıştır. Hamam, "Çıkırıkçı veya Tuğlu Hamamı" olarak da bilinir (Altın, 2015:957).

Bütün mekanları aynı aks üzerine yerleştirilen hamama, kuzey duvarı üzerinde yer alan taç kapı ile girilir. Kare planlı soğukluğun ortasında dilimli dairesel bir havuz bulunmaktadır. Soğukluğun kuzeydoğu köşesinde bulunan niş kahve ocağıdır. Soğukluğun doğusunda basık kemerli bir kapıdan bir ucunda helaların olduğu aralığa girilir. Ilıklık merkezi orta mekan ve simetrik iki eyvanın yer aldığı plan, sıcaklık altı eyvan ve altı halvetli yıldız plan tipindedir. Sıcaklığın ortasında altıgen ve üzerinde soğuk su havuzu bulunan göbekaşı bulunur. Su deposu ve külhan dikdörtgen planlıdır. Çarşı olarak yeniden işlevlendirilmiştir (Şekil 8, Resim 22-26).

Şekil 8. Hüseyin Paşa Hamamı plan, cephe, kesit

Resim 22. Giriş ve soğukluk kubbesi

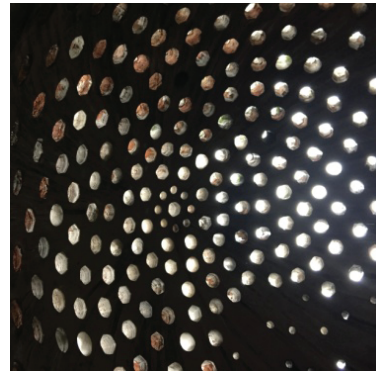
Resim 23. Ilıklık

Resim 24. Sıcaklık

Resim 16. Göbektâşı

Resim 17. Sıcaklık kubbesi

C. Değerlendirme

Anadolu'da hamamlar İslami geleneğe göre akan su ile yıkama anlayışıyla inşa edilmesine rağmen pek çok yerleşim yerinde olduğu gibi Gaziantep'de de Müslümanlarla birlikte yaşayan gayri müslimlerin dini inançları göz önünde bulundurularak mekan kurgusu değiştirilmeden duş teknesi, vaftiz havuzu gibi mimari elemanlar eklenmiştir. Antep Lala Mustafa Paşa ve İki Kapılı Hamamı'nda, "Yahudi batağı/gulleytin/kulleytin/kulleteyn" denilen havuzlar bulunur. Yahudilerin gittiği hamamlarda genellikle ılıkılık içinde ayrı bir kısım olarak yapılmıştır. Bu batakların suyu hahamlar tarafından okunduğu için kutsal sayılır ve her dindar Musevi bu suya girer (Arseven, 1956: 521). Arseven, Edirne Topkapı, Tahmis ve Abdullah Hamamı'nda "Yahudi batağı" denilen havuzlardan söz eder (Arseven, 1956: 521; Özkarcı, 1998: 48). Kentte uzun yıllar yaşayan ve Ermeniler için özel bir yere sahip olan Şeyh Fettullah Külliyesi'ne ait Şih Hamamı'nda özel bir mekana rastlanmamakla berber; kentte az sayıda kalan Ermenilerin Cuma günleri hamamı ziyaret edip, mum yakarak gerçekleştirdikleri anma törenleri, Müslümanların da katılımı ile devam eden bir geleneğe dönüşmüştür.

Antep hamamları mekânsal konumlarına göre sınıflandırıldığında; Eski, Şeyh Fettullah, Lala Mustafa Paşa ve Hüseyin Paşa Hamamı külliye içinde tasarlanan hamamlardır. Keyvanbey, Naip, Hüseyin Paşa Hamamı ticari alan içinde; Eski, İki Kapılı, Şeyh Fettullah, Paşa, Tabak Hamamı ise mahalle dokusu içinde inşa edilmiştir. Kentte yeraltında livas adı verilen su kanalı sisteminden (Uçar, 2016: 79) dolayı Eski, İki Kapılı, Şih Fettullah, Paşa, Tabak ve Naip Hamamı'nın yarıya yakın bölümü sokak kodunun altında yapılmıştır.

Antep hamamları plan, mimari eleman ve malzeme açısından değerlendirildiğinde; soğukluk ve ılıkılık mekanların eyvan ile genişletilmesi, sıcaklıklarda haçvari ve yıldız şemasının korunarak çok sayıda halvet ve eyvan ile uygulanan farklı tipler, dehliz olarak isimlendirilen aralık mekanının plansal gelişimi, süs havuzu, seki, ayakkabı nişi, kurna, aydınlatma elemanı, döşeme, kapı gibi mimari elemanlarında görülen düzenlemeleriyle Anadolu hamam mimarisinde çeşitlilik oluşturur (Dağtekin, 2007: 41-121).

Hamam mekanları ve tipleri incelendiğinde Antep hamamları XII-XIII. yüzyılda Şam'da inşa edilmiş, Buzuriye, El Afif, Sitti Adhra, Sami ve Eş-Şafi (Ülken, 1948: 191-206) hamamları gibi, genellikle dört eyvanlı soyunma mekanları, merkezi kubbeli mekanlar arasında nişlerden ve halvet hücrelerinden oluşan ılıkılık bölümleri, Roma hamamlarını hatırlatan sıcaklıkları ile Anadolu'daki hamamlardan ayrılır (Önge, 1988: 403).

Taşlık, hamamlarda soğukluktan önce inşa edilen, üstü kubbe, tonoz veya ahşap kirişleme ile örtülü olabilen giriş mekanıdır. Hamamın ana mekanlarından olan soğukluktan önce yer alır. Sokak kapısının hamama doğrudan açılmasını engelleyen geçiş mekanıdır (Dağtekin 2007:49). Antep'de soğukluk ile sokak arasında yer alan taşlık olarak adlandırılan giriş; Eski, İki Kapılı, Şih ve Tabak Hamamı'nda basamakların yer aldığı tonozlu bir mekandır. Bu hamamlar aynı zamanda yer altı hamamı olarak adlandırılır. Genellikle kare veya kareye yakın planlı soğukluklara ek olarak; Keyvan, İki Kapılı ve Tabak Hamamı gibi orta alanın çevresinde bulunan dört eyvanlıdır.

Anadolu Selçuklu Dönemi hamamlarının tamamına yakınında görülen ve sıcaklıktan gelen buharı kontrol eden aralık (Önge, 1988: 408), soğukluk bölümünden ılıklığa geçişte yer alan tonoz örtülü mekandır. Aralık; İki Kapılı, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamlarında dikdörtgen formda, 5,00-8,00 m yüksekliğinde dehliz şeklinde filgözleri ile aydınlatılan tonoz örtülü geleneksel planlamada nadir rastlanan mekan tipindedir. Literatürde kare ve dikdörtgen planlı olarak tarif edilen ılıkılık; Eski, Keyvan, İki Kapılı, Şih, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda merkezi orta mekanın çevresinde iki eyvanlı; Tabak Hamamı'nda ise üç eyvanlı tip ile farklılık oluşturur.

Hamamlarının sıcaklıkları kubbeli merkezî bir mekân etrafında radyal biçimde sıralanan eyvan ve halvetlerden oluşur (Önge, 1988: 409). Antep hamamları Eyice'nin (Eyice 1960:108) oluşturduğu sıcaklık plan tipolojisine göre değerlendirildiğinde; Eski, İki Kapılı, Tabak, Nakıp Hamamı dört eyvan dört halvetli, Şih Hamamı üç eyvan dört halvet ile haçvari planlı, Keyvan ve Naip Hamamı altı eyvan dört halvet, Nakıp ve Paşa Hamamı sekiz eyvan iki halvet, Hüseyin Paşa Hamamı altı eyvan ve altı halvetle yıldız plan tipinde yapılmıştır.

Kullanım açısından değerlendirildiğinde, İki Kapılı, Şih, Naip Hamamı olarak özgün işlevi ile kullanılmaktadır. Keyvanbey Hamamı soğukluğu, ılıklığı giysi vb.satışın yapıldığı ticari birim, sıcaklığı depo, Hüseyin Paşa (Çıkrıkçı) Hamamı çarşı, Lala Mustafa Paşa Hamamı müze olarak işlevlendirilmiştir. Eski Hamam yıkıma terk edilmiş, Tabak Hamamı'nda Vakıflar Genel Müdürlüğü kontrolünde restorasyon çalışması yapılmaktadır.

Kent içinde belirgin bir kütleyle sahip olan hamamlar soğukluk kubbesi, fener ve giriş kapıları ile algılanırlar. Üst örtüde kubbe, tonoz ve ahşap kiriş kullanılmıştır. Şeyh Fetullah, İki Kapılı, Paşa, Tabak, Naip ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda soğukluk, sıcaklık, halvet ve hela kubbe, diğer mekanlar tonoz örtü ile örtülüdür. Soğukluk ve ılıklarda bulunan eyvanlar beşik tonozludur. Eski Hamam, soğukluk bölümü yıldız tonoz ile örtülüdür. Sıcaklık halvet kubbelerine geçiş, Tabak ve Keyvan Hamamı'nda üçgen bingilerle yapılmıştır. Sıcaklıkta kubbeye geçişlerde mukarnaslı alçı pandantif kullanılmıştır. Soğukluk kubbeleri dıştan sekizgen kasnak üzerine oturmuş olup pandantiflerle geçilmiş. Hüseyin Paşa Hamamı'nda kubbe kurşunla kaplanmıştır.

Antep hamamlarında süsleme öğeleri yöreye özgü pembe ve siyah taş, mermer ve alçı malzemesi ile yapılmıştır. Süsleme, dışarıda kapı, pencere, fener ve giriş cephelerinde, iç mekanlarda; niş, havuz, döşeme, göbekaşı, kurna, kubbe, örtü geçişleri, aydınlatma elemanları ve duvarda görülür. Keyvan Bey, Hüseyin Paşa ve Naip Hamamı'nda kemerli gösterişli giriş kapısında beyaz, pembe ve siyah renkli taş kullanılmıştır. Eski, Keyvan Bey, İki Kapılı, Şih ve Tabak Hamam'larında ise soğukluk kubbesi beyaz renkli kesme taşla yapılmıştır. İki Kapılı Hamamın zemini, özgün olmayan sarı mermer ve siyah karoyla kaplanmıştır. Eski, Naip, Lala Paşa ve Hüseyin Paşa Hamamı'nda, zeminde, pembe ve siyah renkli taşlar görülmektedir. Eski, Hüseyin Paşa ve Şih Hamamı'nda göbekaşı üzerinde, dilimli ve yekpare taştan yapılmış soğuk su havuzu bulunur. Hamamlarda sıcaklık ve ılıkılık gibi su tesisatının olduğu mekanlarda pis su göbekaşı etrafındaki taşların kenarları içeriye doğru oyularak gizlenen oluklardan akıtılır (Arseven, 1956:521). Antep hamamlarında eyvan ve halvetlerden gelen su ile soyunmalıkta havuzdan gelen sular taş oluklar vasıtası ile heladan kanalizasyona aktarılmıştır.

Aydınlatma, soğuklukta kubbe ortasında bulunan fenerden, diğer mekanlarda ise 0.08-0.16 m çapında değişen ritmik aralıklarla dizili dairesel ve yıldız şekilde yerleştirilmiş filgözü denilen ışıklıklardan sağlanmaktadır

Sonuç

Çağdaş koruma kavramı içinde Antep hamamları; belgesel, tarihsel, estetik, ender, yöresel, özgün ve sürdürülebilir değerleri ile bölgedeki kültürel yapının korunmasına katkı sunmaktadır. Değişen kullanıcılara rağmen hamam geleneği Antep'de devam etmektedir. Bu gelenek kadınlar için günümüzde hala bir eğlence ve sosyalleşme aracıdır. Hamama giden kadınlara hizmet veren natır ve keseciler özgün işleve sahip her hamamda bulunmakta ve hamama gelen kadınlara hizmet etmektedir. Natırlar istenmesi durumunda, içerisinde peştamal, havlu takımı, hamamtası ve hamam nalınlarından meydana gelen

“hamam bohçasını” sabah hamama gelecek kadınların evlerinden alarak hamama getirir, onlar için özel dinlenme ve yıkama yerleri hazırlar (Dağtekin, 2007:34).

Antep’de, kültürel zenginliğin oluşturduğu hamamların korunabilmesi için, mimari ve sosyal yapının birlikte korunması önemlidir. Ancak bunu besleyecek sosyal çevre yoksa farklı işlevlendirmeye gidilebilir. Dünyada ve Türkiye’de yer alan çok sayıdaki tarihi- geleneksel yapı ve bölgeler, kültürel bilincin artmasıyla beraber koruma kapsamına alınıp çağdaş yaşam koşullarına göre yeniden değerlendirilmektedir. Korumada özgün işlev uygun olmasına rağmen işlevsel eskimeye uğrayan hamamlar için yapılacak koruma çalışmalarında; yapıların dizimsel ve mekansal tipleri irdelenerek, çevre ile ilişkili özgün ve yeni işlev önerileri oluşturulmalıdır. Hamamlar, geçmişten taşıdıkları bilgi ve geleneklerinin tanıkları olarak günümüze ulaştıklarından, işlevlendirmede bütün özgünlükleri ile gelecek kuşaklara iletilmeleri gerekir. Bu nedenle yapılacak koruma müdahalelerinin, “teknik olarak geriye dönmeye açık, eklerin yapının tarihi verilerine geri dönüşüme engel olunmayacak biçimde ve mevcut malzemenin korunmasına olanak sağlayacak nitelikte olması” gerekir (Feilden, 1998:13; Fauntoukou, 2001:41).

Koruma çalışmalarının başarılı olabilmesi için, çalışmaları koordine edip denetleyen yürütücü bir örgüt ve bu çabaları destekleyen yerel sakinler, kullanıcı ve işletmecinin katkısı ve desteği olmalıdır (Nalçakan 1993:82-87). Antep’de hamamların tümünün tescil edilmesi kültür envanterinde güncellenerek belgelenmesi korunmalarına katkı sunarken düzenli bakım ve onarımları için ödenek ayrılması, özgün işlevi ile kullanılan hamamların bakım ve onarımlarının devlet tarafından karşılanması yapıların ve kültürün sürekliliğini sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Abdüssamed oğlu Keyvan Bey Vakfiyesi*. VGMA, Defter No: 582, Sayfa No: 62, Sıra No: 36.
- Altın, Alper (2015). *Gaziantep Türk-İslam Mimarisi (Eyyubiler'den Cumhuriyet'e)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk-İslam Sanatları Anabilim Dalı (Doktora Tezi).
- Aru, Kemal Ahmet (1949). *Türk Hamamlar Etüdü*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü (Doçentlik Tezi).
- Arseven, Celal Esat (1947). "Hamam". *Sanat Ansiklopedisi*, (C. 2), İstanbul, 678-689.
- _____ (1956). *Türk Sanat Tarihi : Menşeyinden Bugüne Kadar Mimarî, Heykel, Resim, Süsleme Ve Tezyinî Sanatlar*. Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- Arşiv (2005). "Adana, Adıyaman, Gaziantep Tespit Dosyaları, Dosya no: 01.00, 02.00, 27.00", *Adana Kültür ve Tabiat Varlıklarını Bölge Koruma Kurulu Müdürlüğü Arşivi*, Ankara.
- Çakır, İbrahim Etem (2015). *16.Yüzyılda Ayıntâb Şehri*. 1.Baskı, B. Pamuk (Ed.), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Çam Nusret (2006). *Türk Kültür Varlıkları Envanteri: Gaziantep*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Dağtekin Emine (2007). *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Geleneksel Hamam Tipolojisi Ve Buna Bağlı Koruma Ölçütlerinin Oluşturulması*. Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Eyice Semavi (1960). "İznik 'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme". *Tarih Dergisi*, (CXI/15), 99-120.
- Fountoukou, Maria (2001). "Yunanistan'da Osmanlı Anıtlarının Onarımı". Çeviren: G.Asatekin, *Mimarlık Dergisi*, (301), 41-43.
- Feilden, Bernard ve Jokilehto Jukka (1998). "Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites", *ICCROM*, Rome, 13.
- Frold, Walter (1966). "Anıtlar, Bakım ve Onarımları". Çeviren: Bülent Özer, *Akademi*, 5, İstanbul, 4-14.
- Gemicci Nurettin (2014). "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Ayıntab'ta Sosyo Kültürel Hayat ve Vakıflar". *Uluslararası Antep –Halep Vakıfları Sempozyumu*, 1. Cild , İstanbul, 207-222.
- Güzelhan, Mustafa (1959). *Ayıntap Tarihinden Notlar, Düllük-Ayni Bedreddin, Ayıntab'ın Tarihte Uğradığı İstilalar*. Gaziantep Kültür Derneği.
- Kahraman, Seyit Ali (2011). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*. 9. Kitap, 1. Cilt, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karagöz, Senem (2012). *1 No'lu Ayıntab Şer'îyye Sicili Defteri Transkripsiyonu*. Muğla: Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla.
- Kuban, Doğan (2014). *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri Ve Koruma Yöntemleri*. (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kutsal, Burçin (2018). *Osmanlı Ayıntab Sancağı Tarihi Ticaret Merkezindeki Yapıların Kent Kimliği Açısından İrdelenmesi*. Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, asılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kürkçüoğlu, Cihad (1993). *Şanlıurfa'da Su Mimarisi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 52-67.

- Nalçakan, Meral (1993). *Tarihi ve Kültürel Sürekliliğin Fiziksel Çevrede Değişime Yansıması ve Eskişehir Örneği*. İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Naumann, Rudolf (1971). *Architektur Kleinasiens von ihren Anfängen bis zum Ende der hethitischen Zeit*. Tübingen: Wasmuth.
- Önge, Yılmaz (1978). "Eski Türk Hamamlarında Aydınlatma". *Vakıflar Dergisi*, (12), 130-131.
- Önge, Yılmaz (1988). "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar". *Mimar Koca Sinan'ın Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*. Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 403-428
- Özdeğer, Hüseyin (1988). *Onaltıncı Asırda Ayıntab Livası*. Türk İktisat ve İçtimaiyat Tarihi Araştırmaları Merkezi. İstanbul.
- Özkarıcı, Mehmet (1998). "Gaziantep Lala Mustafa Paşa Külliyesi". *Vakıflar Dergisi*, (25), 39-66.
- Şaşmaz, Ayfer (2018). *Gaziantep Manzumeleri Ve Külliyesi; Şeyh Fetullah Külliyesi Üzerine Bir İnceleme*. Hasan Kalyoncu Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep.
- Topçu, Kadriye, Bilsel Güven (2016). "Geleneksel Gaziantep Çarşısının Mekansal Kalite Açısından Değerlendirilmesi". *Artium Mimarlık Planlama Sanat ve Tasarım Dergisi*, 4(1), 58-74.
- Topkaraoğlu Nadir (1985). "Gaziantep Fetullah Camii ve Zaviyesi", *Vakıflar Dergisi*, (XIX), 207-222.
- Uçar, Meltem (2016). "Gaziantep Tarihi Su Sistemi Ve Su Yapıları". *Metu Journal Of The Faculty Of Architecture*, 2016/2 (33:2), 73-100; Doi:10.4305/Metu.Jfa.2016.2.4.
- Ülgen, Ali Saim (1950). "Hamam". *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, (C.5), 174-178.
- Ülken, Hilmi Ziya (1948). *İslam Sanatı*. İstanbul.
- Ünver, Süheyl (1973). "Türk Hamamı". *Bellekten*, (XXXVII:145), 87-94.
- Yılmazçelik, İbrahim (1998). "XVIII. Yüzyılda Gaziantep'in İdari, Fiziki Ve Sosyo-Ekonomik Durumu". *The Journal Of Ottoman Studies*, (XVIII), 105-123.